

*Кондратенко Н. В.,**доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри прикладної лінгвістики
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова**Завальська Л. В.,**кандидат філологічних наук,
доцент кафедри прикладної лінгвістики
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ЕКСПРЕСИВНИЙ СИНТАКСИС ПОЕТИЧНОГО ДИСКУРСУ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Анотація. Статтю присвячено аналізу однієї з фігур експресивного синтаксису – синтаксичному паралелізму, що є визначальною ознакою поетичного дискурсу Лесі Українки. У теоретичному аспекті обґрунтовано потребу залучення когнітивно-дискурсивної парадигми витлумачення мови і мовлення та необхідність використання новітніх підходів до аналізу художнього тексту. Це зумовило потрактування комунікативної діяльності письменниці як художнього дискурсу та виокремлення поетичного дискурсу як особливого об'єкта лінгвістичного вивчення. Мета дослідження полягала у виявленні особливостей експресивного синтаксису в ліричній поезії Лесі Українки та виокремленні основних типів синтаксичних фігур у художньому мовленні Лесі Українки. Об'єктом дослідження слугував поетичний дискурс Лесі Українки, а предметом – вияви експресивного синтаксису в ліричній поезії Лесі Українки. Визначено ступінь розроблення проблеми аналізу поетичного дискурсу і поетичного синтаксису в українському та зарубіжному мовознавстві. Окреслено поняття експресивного синтаксису та охарактеризовано його основні вияви, зокрема синтаксичний паралелізм як фігуру експресивного синтаксису. Практичний аспект дослідження передбачав розмежування типів синтаксичного паралелізму (повного і часткового), представлених у поетичному мовленні Лесі Українки. У межах часткового синтаксичного паралелізму виокремлено три різновиди синтаксичних фігур, що ґрунтуються на принципах синтаксичної подібності, як-от анафоричний, текстотвірний і конструктивний паралелізм. Проаналізовано анафоричний паралелізм як повторення початкових елементів суміжних рядків або речень у поетичному дискурсі Лесі Українки. Виявлено особливості текстотвірного синтаксичного паралелізму, що характеризується дистантним розташуванням повторюваних елементів і спільною синтаксичною структурою граматичних одиниць. Обґрунтовано актуальність конструктивного паралелізму як подібності граматичного типу без дублювання лексичних одиниць у поетичному мовленні Лесі Українки. Перспективи дослідження полягають у комплексному вивченні різних фігур експресивного синтаксису в поезії Лесі Українки.

Ключові слова: художній дискурс, поетичний дискурс, експресивний синтаксис, синтаксичний паралелізм, Леся Українка.

Постановка проблеми. Дослідження художнього мовлення мають стійкі традиції в українському мовознавстві, зокрема в лінгвостилістичному аспекті (І. Білодід, Л. Бублей-

ник, С. Єрмоленко, А. Коваль, В. Кононенко, О. Маленко, Л. Мацько, О. Пономарів, Н. Сологуб, В. Чабаненко, І. Чердиченко та ін.). Проте когнітивно-дискурсивна парадигма витлумачення мови і мовлення потребує залучення новітніх підходів до аналізу художнього тексту, що зумовило потрактування комунікативної діяльності письменників як художнього дискурсу (А. Загнітко, Н. Кондратенко, Т. Плеханова, О. Селіванова та ін.) та виокремлення поетичного дискурсу. Дослідження художнього поетичного дискурсу передбачають вивчення мовних одиниць різних рівнів як компонентів авторської картини світу та ідіостилю письменників. Однією з найяскравіших представниць української ліричної поезії є Леся Українка, яка «володіла всіма стилістичними фігурами і тропами, відомими з класичної поезії, і подала прекрасні їх зразки в українській літературній мові» [1, с. 143]. Зважаючи на це, аналіз поетичного мовлення Лесі Українки, зокрема експресивного синтаксису її поетичного дискурсу, є одним з актуальним завдань сучасного українського мовознавства.

Мета дослідження – виявити особливості експресивного синтаксису в ліричній поезії Лесі Українки та виокремити основні типи синтаксичних фігур у художньому мовленні Лесі Українки.

Об'єктом дослідження є поетичний дискурс Лесі Українки, а **предметом** – вияви експресивного синтаксису в ліричній поезії Лесі Українки. Проаналізовано понад 400 поетичних творів Лесі Українки з метою виявлення фігур експресивного синтаксису.

Ступінь розроблення проблеми в лінгвістиці. Потрактування художнього тексту в дискурсивному аспекті та вивчення синтаксичного рівня художнього дискурсу в комунікативно-прагматичному вимірі представлено в наукових розвідках І. Бехти, І. Колегаєвої, Н. Кондратенко, О. Селіванової, І. Шевченко та ін. Поетичний дискурс є предметом дослідження у працях Л. Безуглої, М. Булакова, О. Маленко, Н. Монгилювої, О. Флис та ін. Н. Монгилюва зазначає: «Семантичний простір поетичного дискурсу формується у свідомості реципієнта внаслідок естетичного перетворення особливостей поетичного структурування віршованого твору на його різних рівнях: метричному, фонетичному, лексичному, граматичному, синтаксичному» [2, с. 7]. Експресивний синтаксис здобув увагу науковців як у межах лінгвостилістичного підходу (А. Вовк, А. Галас, Н. Івкова, І. Ковтунова

та ін.), так і комунікативно-прагматичного (І. Завальнюк, А. Загнітко, Т. Космеда, В. Шаховський та ін.), що спричинено актуалізацією категорії експресивності, яка релевантна у вивченні художнього мовлення на всіх рівнях. Д. Цолін виокремлює «чотири різновиди поетичного дискурсу, для кожного з яких характерні притаманні лише їм особливості синтаксису: а) нарративний дискурс; б) гімнологічний; в) медитативний; г) риторичний» [3, с. 272], а також наголошує на необхідності окремого вивчення поетичного дискурсу саме на синтаксичному рівні. Особливу роль експресивний синтаксис виконує в поетичному дискурсі, що виокремлено в ліричних творах Лесі Українки.

Виклад основного матеріалу. Синтаксичні одиниці беруть участь у творенні стилістичних фігур і формують ритміко-стилістичну структуру тексту (С. Єрмоленко, В. Кононенко, Л. Мацько і О. Сидоренко, Н. Сологуб та ін.). Зasadничу роль синтаксичні одиниці виконують і в ліричних творах Лесі Українки (І. Лонська, Т. Беценко, С. Шабат-Савка та ін.): «синтаксичне оформлення поетичного доробку Лесі Українки ґрунтується на використанні загальномовних засобів, які в авторській інтерпретації постають як індивідуалізовані одиниці з притаманним їм стилістичним навантаженням, емоційно-експресивним забарвленням, певною тональністю тощо» [4, с. 528]. Серед фігур експресивного синтаксису, характерних для ідіостилю Лесі Українки, особливе місце належить синтаксичному паралелізму. А. Загнітко визначає синтаксичний паралелізм як «таке становище компонентів синтаксичної структури, коли її члени не залежать одне від одного і характеризуються спільними лініями синтаксичних зв'язків» [5, с. 346]. Н. Гуйванюк наголошує на тому, що синтаксичний паралелізм є фігурою «мови і мовлення [6, с. 446] і як комунікативна одиниця є висловленням, що «побудоване за конструктивним принципом симетрії і повтору» та ґрунтується на лінійній тотожності (повній чи частковій) побудови [6, с. 447]. У разі повної тотожності визначають повний синтаксичний паралелізм на підставі однакової модальності, однотипності синтаксичної будови частин, подібності поширювачів, факультативно-лексичних повторів тощо, напр.: *Я на вбогім сумнім перелозі / Буду сіять барвисті квітки. / Буду сіять квітки на морозі, / Буду лить на них сльози гіркі* (Леся Українка. *Contra spem spero!*). Наведений приклад ілюструє поєднання обох різновидів синтаксичного паралелізму (повного і неповного): перехід від повторення предикативної основи (*буду сіять*) і об'єктного поширювача (*квітки*) в другому і третьому рядках поєднано з останньою предикативною частиною, у якій зберігається лише граматична форма цих компонентів, але немає лексичного повторення (за винятком допоміжного дієслова *бути* як анафоричного елемента).

У разі часткової тотожності визначення типів синтаксичного паралелізму не унормоване, однак у віршованому мовленні переважно представлено саме частковий паралелізм, напр.: *Зорі, очі весняної ночі! / Зорі, темряви погляди ясні! / То лагідні, як очі дівочі, / То палкії, мов світла прекрасні* (Леся Українка. *Зоряне небо*). Спільні анафоричні елементи вказують на елементи лексичної тотожності, проте синтаксичний паралелізм у наведеному прикладі ґрунтується на використанні однакових моделей речень і граматичних форм компонентів.

Крім того, частковий синтаксичний паралелізм, незважаючи на повторення лексичних елементів, характеризується змі-

ною модальності та компонентного складу речення, напр.: *Чи тільки терни на шляху знайду, / Чи стріну, може, де і квіт барвистий? / Чи до мети я певної дійду, / Чи без пори скінчу свій шлях тернистий, – / Бажаю так скінчити я свій шлях, / Як починала: з співом на устах!* (Леся Українка. *Мій шлях*). У цьому разі спостерігаємо збереження граматичної форми предикативного члена означено-особового речення зі зміною модальних характеристик, поєднанням простих і складних речень, додавання різних поширювачів тощо.

За кількісними показниками Н. Гуйванюк розрізняє двокомпонентний, трикомпонентний і багатоконпонентний паралелізм; за розташуванням – контактний і дистантний [6, с. 449]. Спираючись на ці ознаки, проаналізуємо особливості синтаксичного паралелізму в ліриці Лесі Українки. Виокремлюємо в ідіостилі Лесі Українки такі різновиди синтаксичного паралелізму за структурними ознаками.

1. Синтаксичний паралелізм анафоричного типу, що ґрунтується на повторенні ініціальних частин суміжних структурних компонентів – речень, словосполучень (становить 42% прикладів серед виявів синтаксичного паралелізму в поетичному дискурсі Лесі Українки). Лексичні повтори тут виконують допоміжну функцію, посилюючи експресію повторення синтаксичних компонентів, напр.: *Чи я ж би такої бажала роботи? / Чи я ж би терпіла бридкі твої пуга? / Багато у серці моїм і одваги, й охоти... / Та й я ж у кайдани закута!* (Леся Українка. *Україно! плачу сльозами над тобою...*). Тут спостерігаємо вживання речень однакової питальної модальності, однакової синтаксичної структури (з повторенням підмета *Я*) і простим дієслівним присудком у формі минулого часу жіночого роду, наявності об'єктних поширювачів.

Основною ознакою синтаксичного паралелізму анафоричного типу є наявність повторюваних ініціальних елементів, що мають однакові граматичні характеристики і виконують тотожну синтаксичну функцію, тобто характерною рисою синтаксичною анафори є дублювання ініціальних компонентів контактних (інколи дистантно розташованих) синтаксичних конструкцій. Л. Голоюх зазначає: «Ідіостилістичні ознаки мови письменниці пов'язані з різними фігурами експресивного синтаксису, серед яких високу частотність мають анафори з рядовими та суміжними елементами, віддаленими, перерваними у своєму розташуванні, анафори з простими й складними елементами, з чергувальним та симетричним розташуванням, зі згущеними й розрідженими елементами та ін.» [7, с. 66]. На нашу думку, анафоричні елементи є виразною рисою ідіостилю Лесі Українки, напр.: *Якби мені достати струн живих, / якби той хист мені, щоб грать на них, / потужну пісню я б на струнах грала, / нехай би скарби всі вона зібрала, / ті скарби, що лежать в душі на дні, / ті скарби, що й для мене тасмні, / та мріється, що так вони коштовні, / як ті слова, що вголос невимовні* (Леся Українка. *Коли дивлюсь глибоко в любі очі*).

Уважаємо, що «нанизування» анафоричних елементів, своєрідна гра з повторами різних елементів на початку рядків створює особливий ритм у текстах ліричних творів Лесі Українки, напр.: *Коли дивлюсь глибоко в любі очі, / в душі цвітуть якісь квітки урочі, / в душі квітки і зорі золотії, / а на устах слова, але не тії, / усе не ті, що мріються мені, / коли вночі лежу я у півсні* (Леся Українка. *Коли дивлюсь глибоко в любі очі*). Анафоричні елементи посилюють тотожність синтаксич-

ної структури суміжних або дистантно розташованих віршованих рядків.

2. Синтаксичний паралелізм текстотвірного типу (становить 34% прикладів серед виявів синтаксичного паралелізму в поетичному дискурсі Лесі Українки) характеризується дистантним розташуванням повторюваних структурних елементів, що поєднують різні компоненти поетичного твору – строфи, висловлювання, частини тощо, напр.: *Хоч би була вона стара, / сумна, змарніла, бідна, / для сина вірного вона / єдина, люба, рідна; / хоч би була вона сліпа, / каліка-недоріка, – / мов рана ятриться в ньому, / любов його велика* (Леся Українка. На роковини). Синтаксичний паралелізм тут поєднує дві окремі строфи, актуалізує однакову синтаксичну структуру речення *Prop cor Adj*, що виражає модальність бажаності. Крім того, спостерігаємо факультативний елемент повторення підмета і граматичної структури присудка. Дистантне розташування ядерних елементів синтаксичних структур посилюється сурядними рядами, що також мають дистантне розташування.

Дублювання синтаксичної предикативної основи в дистантно розташованих рядках поетичного твору вважаємо основною ознакою синтаксичного паралелізму текстотвірного типу. Такий прийом уможливує утворення цілісного синтаксичного «каркасу» ліричного твору, який «утримує» структуру тексту: читач сприймає такий текст завдяки паралелізму як ритмічно і структурно цілісний. З огляду на це, текстотвірний паралелізм представлено не лише в межах однієї строфи, а й у різних строфах ліричних творів, напр.: *Ти чесна жінка, ти не продаси / своєї вроди й нестоців за гроші, / нецирих поцілунків не даси / за лакомство нещасне, за розкоші. // Ти горда жінка, ти не увійшла / в кубельце, звите дружніми руками, / найтяжчу працю ти собі взяла, / несеши мовчазно довгими роками* (Леся Українка. Жіночий портрет). Повторюваним елементом тут є лише займенниковий підмет, а синтаксичний паралелізм реалізовано однаковою будовою предикативної основи перших рядків суміжних строф, симетричним відтворенням стверджувальних і заперечних речень, використанням однакових граматичних форм підметів і агрибутивних поширювачів.

Дистантність є визначальною ознакою текстотвірного синтаксичного паралелізму, а повторюваність ініціальних лексем – маркером структурно-семантичних зв'язків між дистантно розташованими рядками і реченнями, напр.: *Кожний меч – промінь світла небесного / впає згори й знов угору зроста; / кожний гук – відгук сили одвічної, / що руйнує й буде світа* (Леся Українка. Гострим полиском хвилі спалахують...). Паралелізм двох синтаксично елементарних речень, утворених за моделлю $N_1 - N_1$, поєднаний із дистантним розташуванням рядків, є текстотвірним чинником: авторка створює особливий ритмічний малюнок поетичного дискурсу завдяки використанню синтаксичного паралелізму.

Синтаксичний паралелізм текстотвірного типу характерний для мікротекстів, що представлені поетичними строфами. При цьому однотипні і повторювані елементи розташовані на відстані одного або кількох рядків через однакові проміжки, що створює відповідний віршований ритм, напр.: *Хто одважить в північ на море / Своє хибке човенце зіпхнути? / Хто поважить людське горе / Світовеє серденьком збагнути?* (Леся Українка. Безсонна ніч). Однакова синтаксична будова

двоскладних простих речень із прономінативним підметом, вираженим питальним займенником та простим дієслівним присудком із дієсловом теперішнього часу 3-ої особи однини, виконує текстотвірну функцію.

Текстотвірний синтаксичний паралелізм представлений у межах не лише однієї строфи, а й цілісного віршованого тексту, поєднуючи окремі строфи, напр.: *Не дивуйтесь, що квітом прекрасним / Розцвілася дівчина несміла, – / Так під промінням сонечка ясним / Розцвітає первісточка біла. // Не дивуйтесь, що думи глибокі / Будять речі та сльози пекучі, – / Так напровесні дзвінки потоки / Прудко, гучно збігають із кручі. // Не дивуйтесь, що серце так рв'яно, / Щиро прагне і волі, і діла, – / Чули ви, як напровесні рано / Жайворонкова пісня бриніла?..* (Леся Українка. Україно! плачу слізьми над тобою...). Анафоричні елементи, спільні для всіх трьох строф, є маркерами фігури експресивного синтаксису й актуалізацією синтаксичного паралелізму.

3. Синтаксичний паралелізм конструктивного типу (становить 24% прикладів серед виявів синтаксичного паралелізму в поетичному дискурсі Лесі Українки) позбавлений лексичних повторів, його особливість полягає у структурній подібності суміжних рядків або висловлень у структурі твору, напр.: *Брязне клинок об залізо кайданів, / Підє луна по твердинях тиранів, / Стрінється з брязкотом інших мечей, / З гуком нових, не тюремних речей* (Леся Українка. Слово, чому ти не твердая криця). У такому разі повторення однакових за структурою $N_1 V_f$ синтаксичних конструкцій без лексичних повторів створює особливий ритм у ліричному тексті Лесі Українки. Синтаксичний паралелізм у цьому разі є частковим і реалізований на граматичному рівні: однакова модальність, граматична структура предикативного центру поєднана з варіативним наповненням поширювачів, оскільки другий компонент містить розгалужені сурядні ряди.

При цьому основна ознака – спільність синтаксичної структури суміжних синтаксичних конструкцій, насамперед віршованих рядків, напр.: *Чи тільки терни на шляху знайду, / Чи стріну, може, де і квіт барвистий? / Чи до мети я певної дійду, / Чи без пори скінчу свій шлях тернистий, – / Бажаю так скінчити я свій шлях, / Як починала: з співом на устах!* (Леся Українка. Мій шлях). У наведеному прикладі конструктивний паралелізм ґрунтується на використанні означено-особових речень із головним предикативним членом у формі 1-ої особи однини питальної модальності. Конструктивним чинником тут є граматичний – характеристики дієслівних предикативних центрів і модальність. Специфікою поетичного дискурсу вважаємо ритмомелодику тексту і розташування компонентів тотожної граматичної будови.

Конструктивний паралелізм на лише сприяє утворенню мікротекстів у межах однієї строфи, а й конструює цілісний поетичний дискурс, гармонізуючи його граматичну і ритмічну структури, напр.: *Уже скотилось із неба сонце, / Заглянув місяць в моє віконце. / Вже засвітилися у небі зорі, / Усе заснуло, заснуло й горе* (Леся Українка. Вечірня година). «Нанизування» однакових за синтаксичною структурою речень із тотожними граматичними формами предикативної основи і семантичними групами поширювачів демонструє подібність не тільки на лексичному рівні, а й на синтаксичному, створюючи особливу конструкцію експресивного синтаксису.

Висновки. Синтаксичний паралелізм у поетичному дискурсі Лесі Українки репрезентовано на рівні вживання повторюваних елементів різного типу (лексичних, граматичних, текстотвірних), що беруть участь у формуванні ритмічного малюнку тексту. У межах часткового синтаксичного паралелізму виокремлено три різновиди синтаксичних фігур, що ґрунтуються на принципах синтаксичної подібності, як-от анафоричний, текстотвірний і конструктивний паралелізм. Анафоричний паралелізм є повторенням початкових елементів суміжних рядків або речень у поетичному дискурсі Лесі Українки. Текстотвірний синтаксичний паралелізм характеризується дистантним розташуванням повторюваних елементів і спільною синтаксичною структурою граматичних одиниць. Конструктивний паралелізм має подібність граматичного типу без дублювання лексичних одиниць у поетичному мовленні Лесі Українки. Перспективи дослідження полягають у комплексному вивченні різних фігур експресивного синтаксису в поезії Лесі Українки.

Література:

1. Мацько Л., Сидоренко О. Мовностилістичний погляд на мовний світ Лесі Українки. Лінгвостилістичні студії. 2014. Вип. 1. С. 135–145.
2. Монгилева Н.В. Семантическое пространство поэтического дискурса : дисс. ... канд. филол. наук. Челябинск, 2004. 168 с.
3. Цолін Д. Поетичний дискурс: синтаксичний аспект. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2015. Вип. 52. С. 269–273.
4. Беценко Т. Особливості синтаксично-стилістичної організації поетичного доробку Лесі Українки як самобутнє явище в історії української художньої думки. *Волинь філологічна: текст і контекст: зб. наук. праць*. 2016. Вип. 22. С. 526–538.
5. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Донецьк: ДонДУ, 1996. 435 с.
6. Гуйванюк Н.В. Слово – речення – текст: Вибрані праці. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2009. 664 с.
7. Голоюх Л. Домінанти поетичного синтаксису Лесі Українки. *Лінгвостилістичні студії*. 2014. Вип. 1. С. 63–69.
8. Українка Леся. Зібрання творів: у 12 т. Київ : Наук. думка, 1975–1979.

Kondratenko N., Zaval'ska L. Expressive syntax of Lesya Ukrainka's poetic discourse

Summary. The article is devoted to the analysis of one of the figures of expressive syntax – syntactic parallelism, which is a defining feature of Lesya Ukrainka's poetic discourse. In the theoretical aspect, the need to involve the cognitive-discursive paradigm of language and speech interpretation and the need to use the latest approaches to the analysis of the literary text are substantiated. This led to the interpretation of the writer's communicative activity as an artistic discourse and the separation of poetic discourse as a special object of linguistic study. The aim of the study was to identify the features of expressive syntax in the lyrical poetry of Lesya Ukrainka and to identify the main types of syntactic figures in the artistic speech of Lesya Ukrainka. The object of research was the poetic discourse of Lesya Ukrainka, and the subject – the manifestations of expressive syntax in the lyrical poetry of Lesya Ukrainka. The degree of elaboration of the problem of analysis of poetic discourse and poetic syntax in Ukrainian and foreign linguistics is determined. The concept of expressive syntax is outlined and its main manifestations are characterized, in particular syntactic parallelism as a figure of expressive syntax. The practical aspect of the study involved distinguishing between the types of syntactic parallelism – complete and partial, presented in the poetic speech of Lesya Ukrainka. Within the framework of partial syntactic parallelism, three types of syntactic figures are distinguished, which are based on the principles of syntactic similarity – anaphoric, text-forming and constructive parallelism. Anaphoric parallelism as a repetition of the initial elements of adjacent lines or sentences in the poetic discourse of Lesya Ukrainka is analyzed. The peculiarities of text-forming syntactic parallelism, characterized by the distant arrangement of repeating elements and the common syntactic structure of grammatical units, are revealed. The relevance of constructive parallelism as a similarity of grammatical type without duplication of lexical units in the poetic speech of Lesya Ukrainka is substantiated. Prospects for the study are a comprehensive study of various figures of expressive syntax in the poetry of Lesya Ukrainka.

Key words: artistic discourse, poetic discourse, expressive syntax, syntactic parallelism, Lesya Ukrainka.